

NÕIA NIMED JA ISIK

155. Harva kes tõesti on täitsa läbi ja läbi „hüva ristihing” s.t. hää inimene, harilikumalt inimene on ikka halb teiste vastu (Kr). Kui ta ka just otsekohe ei tee midagi halba oma kaaslasele, siis hääd teisele ta ometi ei soovi, vaid ennem paha, on vähemalt kade teiste õnnest (Pr). Kuid väga palju on veel neid, kes teevad otse teadlikult muile halba, astuvad selleks isegi kuradiga ühendusse ning kasutavad iga-sugu salajasi abinõusid ning võtteid. — Need on siis need ametlikud nõiad, kelle väliseks tunnuseks on see, et nad vastu tulles alati sülgavad (Pr) ja et nad kannavad paremas jalas valget sukka ja pahemas jalas kirjut (V), või taas nõiduma minnes nad pöörvat ühe suka pahupidi, kuna teine sukk on õieti jalas, ja nõnda nad siis käivat (Pr).

Iseloomustav on asjaolu, et just oma nõidusega läti naabrite seas nõnda kuulsad ja kardetud liivlased on lainand siiski lätist termini nõia väljendamiseks. Isegi võrdlemisi noorema ja võõrapärasema kuradi mõiste jaoks on omakeelne kure, ent nõid on assimileerund täielikult ümbruskonna läti ametivennaga, nii et on omandand selle nimegi: kogu liivi keele alal ta on ühtlaselt ja stereotüüpelt buʼa: part. sing. buiʼrõ (lvÜ < lt burvis ‘der Zauberer’, ME); esineb ka muljeerimata bura: burrõ (Pr). Samuti väljendab nõidumise tegevust lätist lainatud verb buiʼrõ: buʼrub (lvÜ < lt burt ‘zaubern, hexen’ — ühendetav sõnaga burta ‘das Verzeichnis, die Einkerbung’, burtu koks ‘der Kerbstock, Waldbienenstock’, „woraus man etwa ‘kerben’ als die ältere Bedeutung entnehmen kann”, ME — väga huvitav ja õpetlik näide nõia nime tekkimisest!). Buʼa kõrval esineb ka veel -nik suffiksi abil tuletet buʼanika (Sr, Kr, Pr — vrld. lt burtnieks ‘der Zauberer, Zeichendeuter; der den Kerbstock führt; Barde’, ME (vt. ka Šmits, LM² 65)). Kõik need sõnad noteerib juba SjWied oma sõnaraamatus; buʼa, buʼanika ‘der Zauberer’; buiʼrõmi ‘die Zauberei’, infin. buiʼr ‘zaubern’, Kuid sõna buʼa ei väljenda ainult nõia isikut, vaid ka üldse nõidust, nõidumist, nõiatempu, nagu see peegeldub tüübiliselt lauseis: nõid on nõidust täis = buʼa um buiʼrõ täuz (Pr 28), inimesed „elasid” s.t. teotsesid nõidusega = rouz jelisto buʼaks (Ir Ket 28 (3)), selle ta tegi oma nõidustükiga = sie ta tei eitʼš buʼaks (Kr 79), teine segand ta nõidumine ära = toi sjeggõn tam buʼa jara (Sr 16), seda peab nõidustembuga hääks sortsima = sjeda um buʼaks atmañtʼõmõst (Pr Saar), need asjad on pandud nõidumise pärast s.t. otstarbeks = ne ažad at pandõd buʼa pjerast (L 37) jne.

Teine nõia nimetus liivis viitab ilmselt saksa mõjule ja on nii lätis kui eestiski tuttav kun(t)simees, „kunstnik” = škunstnika (Kr) — škuñštnika (Pr 125) ~ üldiseimalt skuñštnika (li, Ir, Kr, Pr, V), vrld. lt skunstnieks ‘ein Künstler; wird aber eben nur von einem gebraucht, der sich mit Taschenspielerlei od. bösen Künsten abgiebt’ (Ulm). Veel enam kui nõia isiku tõlgitsemiseks seda sõna tarvitatakse nõia tegude ja „kunsttükide” väljendamiseks = buʼa skuñšt: plur. skuñštõd (lvÜ) ~ škuñšt (Pr 125) ~ skunst (V); vrld. eesti kun(t)s, kulst; vrld. lätis skunste ‘die Kunst, Geschicklichkeit, plur. auch Taschenspieler-künste’ (Ulm); saksas vt. Grimm, Wb sub Kunz, Kunze; sõnaalgulise s- mõistmiseks vrld. katoliku = katuolʼ ~ skattel (vt. § 1, LRU I 10), — SjWied (LGr CII) noteeribki skuñšt-sõnakuju kõrval ka ilma sõnaalgulise s-ta kuuju kunšt (Pz). Olgu mainitud huvitav asjaolu, et Lätis skunste ja skunstnieks sõnu tarvitatakse võrdlemisi vähem ja harvem tõsise nõia puhul, seda enam aga Eestis ja muuseas ka just Saaremaal. Nähtavasti see sõna on levinend laiali päämiselt kirikukeelest (vrld. § 140, LRU II 240/1), kus ta esineb stereotüüpsema meie piibli tõlkes, näit: „Ja kuningas käskis kutsuda kunsimehed ja tähetundjad ja lausujad ja Kaldea targad, et nemad kuningale pidid üles rääkima tema unenäod; ja nemad tulid ja seisid kuninga ees” (Taanieli rmt 2, 2; läti piiblitõlkes aga öeldakse vastavalt: „Un tas ķēniņš pavēleja, lai ataicina tos zilniekus un vārdotajus un pareģus un Kaldejus...” Läti piiblis esinevaid tarkade ja ennustajate nimetusi liivi eidekene tõlgitses järgmiselt: pūšlotaji = pūgijid s.t. puhujad, vārdotaji = sõnanikad s.t. sõnatargad, pareģetaji = nejid s.t. nägijad, zilotaji = tundijid s.t. tundjad, sapņu stāstotaji = un-nāgud ķitijid s.t. unenāgude ūtlejad (Pr), öeldakse ka „une āraŭtlejad” = un isķitijid (Ii).—Teine nõianimetuse samast sõnaperest iseloomustab nõida enam vigurimehena, trikimeistrina: kunsttükide tegija = kun(t)svergõd-tēji (Pr) ehk „kunsttüknik” = kun(t)svergõdnika ~ kun(t)svergnika (Pr — küllap sama sõna mis saksa Kunstwerk, Kunzenwerk; läti keeles vastavat lainsõna ei näi esinevat).

Edasi tuntakse terve rida halvaks-panevid piltlikke nimetusi, mida tarvitatakse kui sõimusõnu nõia kohta. — Nii öeldakse sageli spetsiaalselt just nõia tõlgitsemiseks kelm = blēdʼ (Sr 46, Kr Ket 72 (22), Pr 38, Pr 46 jne.), SjWied (LWb) kirjutab blādʼ ~ blēdʼ ~ bleid ‘Schelm’ (lt blēdis ‘der Betrüger, Spitzbube, der Schalk, der Gauner, Taugenichts’, ME (vt. ka Lautenbach, Очерки II 158 (17)). Ka pakk = blek (Kr, Pr) tõlgitseb mõnikord spetsiaalselt just nõida (sest sõnast ligemalt vt. § 2, LRU I 11). Niisama esineb tembutaja = pontsnika (L) ~ pontskõ(d)nika (Pr) või tempudetegija = pontskõd-tēji (Pr); SjWied (LWb) kirjutab pūntsnika ‘Hexenmeister’ ja pūntski: plur. pūntskid ‘listig’ (sellest sõnast vt. alamal); ka öeldakse lihtsalt halb inimene = sliktʼ rištning (Pr) või pahategija = ābjuva-tēji (Pr, SjWied, sub Zauberer). Küllap lätlasilt on kuuldud nõia sõimusõna pestilʼ(õz) (L, Ii, Ir, Pr) < lt pestelis, esineb mõnikord nõia (burvis) paralleelnimetuse (plur. pestelji ‘Zauberstücke, Hausgötter, Zauberworte, Unsinn’, ME).

Sagedaimini iseloomustatakse nõida kui kuradi käsilast (järgnevate nimetuste puhul vrld. ka kuradi terminoloogiat § 119, LRU II 149 jj.). Nii öeldakse nõia kohta „kuradiga mees” = kuʼreks miez (Sr 113) ~ kuradi poiss = kure pois (Pz) ~ kuradi palgaline = kure pālkali (SjWied, LWb; Pz Set, Pr) ~ kuradi sell =

ku'ze zel' (L), esineb ka nõia sell = bu'ra zel' (L, Pr) ~ kuradi sulane = ku'ze su'lli (L, Pz, Pr) ~ kuradi ori = kure kalp (Kr, Pr; vrdl. orjand kuradile = kalpõn ku'ren — Kr 113, 128 ja 134) ~ kuradi teenija = ku'ze dē'ni'ji (Kr) ~ kuraditegija = ku'ze-tē'ji (SjWied, LWb, Pr 36, 58 — vrdl. e kurjategija, vt. § 119, LRU II 150) ~ kuraditeadja = kure-tiedaji (V 157 — vrdl. sm tietäjä) ~ kuraditükk = kure-kabal (Pr, Kl) ~ kuradivaim = ku'ze-gara (Ir, Pr); edasi järgneb poolkurat = puol-kure (Pr, Kl) ja lõpuks mõnikord ka vana kurja enda nimi nõia sõimamiseks — „eihüva” = äbjuva (Pr 36) ja kurat = kure (Pr 36).

Tüübiline ütlus nõia kohta, mis kajastab ta suhet kuradiga, on lätist lainatud kirikukeelne „kuradist täisistatud” = ku'rest apsāstõd (L, Sr, Ir, Kr, Pr, V, Kl Set < lt velna apsēsts 'vom Teufel besessen', ME); samuti „kuradit täis” = ku'ró tãuz (Ir, Pr — vrdl. lt pats sātans iekšā). Edasi öeldakse nõidade kohta kõnekäänuna, et nad käivad nõidudes = kãbõd bu'róos (Pr, V) või halba tehes = slikt'õmt(õ) tiedso (V).

Nõiduse, nõia tegude ja kunsttükide terminoloogiast mainiti juba eelpool bu'ra (lvÜ), sku'ñšt (lvÜ) ja kun(t)svergõd (Pr). Sagedane nõidustükide nimetus on pontskõd (L, Kr) — põntskõd (Kr 80, Pr) ~ püntskõd (SjWied, LWb 'List Ränke') < lt ponckas ~ panckas 'alte Kleider, Lumpen' etc. (ME — ka liivis pontskõd tähendavad vanu riideräbalaid ja kaltse, mis esinevad sageli nõidumisvahendina), vrdl. lt pince 'eine böse Kunst, schwarze. Kunst' (ME), pimčekļi ~ pimčekļi 'allerlei Zusammengebundenen, das Jemandem, um ihm durch Hexerei zu schaden, hingelegt wird' (ME). Edasi öeldakse nõiatembud = bu'ra-tēmpõd (V), vōlumistõõ = vōlatõks tie (Kr 281 — vt. § 169) või lihtsalt halbtus = slikt'õm (Sr, Kr, Pr, V).

Nõiduse all kannataja kohta öeldakse üldiselt nagu eestiski „ära tehtud” = no-tiedõd (lvÜ — lt nodarits), „ära pandud” = no-pandõd (Sr 46, Pr 71 — lt nolikts) või ära nõiutud = ap-bu'rd'õd (L, Pr, V — lt noburts). Nõia tegevus väljendub siis järelikult selles, et ta „ära teeb” või „ära paneb” (lvÜ), mõnikord aga ka ainult sõnadega „ära ütleb” (Kr, Pr, V), näit.: kui miski on halvasti „ära öeldud” = at-kitõd, siis see läheb raisku, siis taas targad mehed „kutsuvad” = at-nutabõd selle nõiduse säält ära (Pr).

156. Üldiselt usk nõidusse ja nõidesse on kogu ranniku vanema inim põlve seas veel üsna reaalne, olgugi juba küllalt salajane ja varjatud, nii et see avaneb alles ligemal kodunemisel ja assimileerumisel. Kogu rannikul tuntakse ja teatakse nimetada kardetavaid isikuid, kellest usutakse kindlasti, et nad on ühenduses kuradiga, ja kellega kokkupuutumast hoiatetakse. Näit. alles 1923. aastal suri Koštrõg-külas ainus liivi teadlik ja julge 70-ne aastane ateist, avalik jumalasalga ja -jõllitaja, keda peeti väga kangeks nõiaks ja kes tõesti teadis rohke hulga nõiasõnu ja õpetusi, ebausku ning üldse vanarahva tarkust (vt. ligemalt EKirj. 1923, lhk. 179). Ent ometi on juba surnud need üle ranniku kuulsad nõiad, kellest jutustatakse lugusid ja kelle nime ümber lugusid otse kontsentreeritakse.

LIIVI SUUREMAD NÕIAD

Lääne-Liivis populaarseim on Lūž-küla Suo-talu peremees Forš Pētõr (L 25, 68 ja 113; Pz Set, Pz 7; Ii, Sr, Pr), keda nimetatakse ka Lūž-kila Pētõr (L 31) või isegi lihtsalt „Suurnõid” = Sūr-bu'ra (L 45); edasi mainitakse Kãp Pētõr (L 112 ja 113) ja vana Dēli'ñ (L 117), metsavaht Eisenberg (Pr [266-l]) ja Jãkõbson (L 113). Ida-Liivi populaarseimaid nimesid üldse on muidugi vana Zuonkõ-talu peremees Vaid-külas, kes on ühelhoobil nõid (Pr 93), tark ja lihtsalt kuulus vigurimees kõik kokku (täpsemalt see oleks siis praeguse Zuonkõ-talu peremehe vanaisa isa, neljas põlv tagasi: Jõñ < Didrik < Añdrõks < Ans Berthold. Ja see Ans teind imeasju: uputand kuradit (ligemalt vt. § 136, LRU II 221 jj.), hirmutand õitsilisi (vt. § 141, LRU II 244), tagund üheksa suur-reedet ora ja käind peidetud varandusi otsimas (vt. alamal § 216); ega see vana Ants õieti nõid pole olnudki, tema teind ainult vigureid ja vingerpusse, kaasas teine samasugune skandalist — vana poolpime Langs (Pr, V)); vana Zuonkõ kõrval teisi üldisemalt tuttavaid Vaid-küla nõidu on veel vana Lõkš (Kr 135, Pr), vana Lõz (Pr 37) ja vana Udruot'š-talu peremees (Pr), kõik juba ammu surnud. Pitrõg-küla nõidu olnud kuulus libahunt (vt. § 183) Kõrkil', kes surnud juba enne jutustaja eidekese sündi, ning Kalnov ja Lintõnberg ehk Linti'ñ, keda eidekene noorena ise veel näind (Pr). Ire-küla suurim nõid olnud Punab-talu peremees (Ir 5, Kr, Pr), vana Folma'ñ ja Rik, keda jutustaja veidi veel mäletab (Pr). Sikrõg-küla nõidest kuulsaim on Pipi'ñ Kõrli (Sr, Ir, Kr, Pr), edasi va Kãngar' Indrõk, Udtuba Didrõk ja Til'l'ist Klouz — praeguse peremehe vanaisa (Pr). Rannikust vähe eemal sisemaal olnud Uost-külas kardetav nõid Pãrup ~ Põrap (Ir, Kr 134, Pr, V).

Muidugi, veel suuremaid nõidu kui oma kodurannikul on võõrsil. Kuulsad olnuvat Egüpti nõiad (Kr 78, V), milline teadmine põlvneb arvatavasti piiblil, kuid Liivi populaarseimaid nõidu on siiski saarlased (L, Kr, Pr, V, vt. ka Lnb 614). — Saaremaa on nõidade maa (L), ja alati öeldavat, kui on tarvis nõiduda

midagi, et nüüd oleks vaja vanu saarlasi (L). Ja ka omavahel, näit. ida-liivlased olevat suuremad nõiad, ja ümberpöörduvalt; Kostrõg-külas väidetakse, et Sitrõg-küla „kandis” olevat need suuremad nõiad jne., kuna ühiselt nenditakse, et „maamehed” s., t. lätlased olnud „randlasist” veelgi suuremad nõiad.

Küsimisele, kuidas saadakse nõiaaks, vastatakse üldiselt, et kuradi abil (L, Sr, Kr, Pr — sellest ligemalt vt. § 166); teiseks õpitakse nõiakunsti muilt inimesilt ja otse pärandetakse põlvelt põlvele (vt. § 158), isegi raamatuist omandatakse seda tarkust (§ 159) ja kolmandaks saadakse nõiaaks ka teatud maagiliste aktsioonide kaudu, nagu näit. armuleiva püssiga laskmise läbi (V 155 — vt. § 161). Mõni inimene olevat otse sündind nõiaaks, kel olevat juba lapselt saadik selline petlik võõristav vaade ja inetud silmad (Pr, vrld. LP VII 668: nõiad ei saa teistele otse silmi vaadata. Eesti vastavaid teateid vt. võlu puhul § 176). Üldiselt aga teatakse nõiaaks saamise saladust võrdlemisi vähe (paistab üldiselt silma, et samad põhjused, mis tingivad näit. Eestis harilikult üldisemalt nõiaaks saamise, ennustavad Liivis (ja Lätiski) päämiselt surnutenägijaks saamist (ligemalt vt. § 89, LRU II 18—19). Nõiaavõimu kaotamiseks olevat kõige parem sööta nõiale salaja kassi või koera sitta sisse, — siis ta võim on otsas igaveseks (Kr Lnb 182).

Isiku suhtes, keda peetakse nõiaaks, ollakse õige ettevaatlik. Isegi kõnelda ei tohita temaga lahkelt, häätahtliku tooniga, vaid ikka sellise vihase ja pahase häällega: muidu ta võivat saada kergesti kallale (Pr). Kui nõid läheb minema, siis visatakse talle tagant järele kivi või vana luud (Kl Saar), tuhka (Pr Saar), Et nõid ei tuleks enam tagasi, visatakse talle järele väravast välja vanad kura jala viisud, ahjuluud, ahjuroop ja öeldakse: mine minema kõigi oma „pontskõdega” (Kr). Kui nõid läheb talust ära, siis süljatakse ja visatakse ise tagurpidi seistes reite vahelt läbi luud ja liiva talle järele (V). Ja kui pead ise minema nõia manu tema koju, siis ütles talle endamisi: „täna on neljapäev (või mis päev juhtub siis olema), täna sa mind ei või ära nõiduda!” (Pr). Sellise nõia matusel lastakse õlut või viina juues esimene tilk alati salaja maha, et läheks maha ka kõik paha ja nõidus, mis „pandud” võib-olla sinna joogisse sisse, sest see nõidus sääl pääl ju kohe seisvat, esimeses suutäies; mõned inimesed poetavat küll alati ja igalpool esimese tilga maha, mitte ainult nõia matusel (Pr). Nõia matusel pidavat olema alati halb ilm ja suur torm (vrld. LRU I 36, 57, 61. — Vt. ka § 168), aga see ei ole tõsi, vaid sagedasti on just vastupidi; kui matmast koju tullakse, siis arutellakse omavahel ikka, et kadunu oli küll halb inimene, aga, sa näed, milline ilus ilm, või jällegi — ta oli küll hää inimene, aga vaat kui halb ilm matusel (Pr).

Nõiad teotsevad üldiselt küll igal ajal, kuid eriti liikvel nad on pühade õiti (Pr 25), nagu kuradid ja kõik muudki pahad olendid üldse, ja nimelt jõuluõhtul (Kr 90, Pr 2., 19, 25), vana-aasta ja kolmekuninga ööl (Pr 19), suur-reede nädalal (L), suur-reede hommikul (Sr) ja jaaniöö (Sr 107). Teatud tähtpäeval nõiad tulevad ka omavahel kokku vestlema. Vanasti „kaheksapäeva öö” s.t vana-aasta öö olnud nõidel üheks suureks „käimisööks”: siis nad käind koos saunas jutlemas, kuupalju igaüks on võind orjata oma isanda (s. t. kuradi) hääks; olnud veel muidki selliseid erakordseid öid, selliseid laupäevi, kus nõiad käind koos saunas ja pisikeses rehes (Pr). Teatakse kõnelda ka suurtest nõiapidudest, nõidade sõidust üle mere Saaremaale jm., kuid seda jutustellakse harilikult juba nõia eritüübist võlust, kellest alamal eraldi (vt § 174 ja 179).

Üheks oluliseimaks nõia omaduseks on võime muuta oma kuju ja moonduda igasugu olevuseks. Selline ettekujutus on ligidalt seotud hingelooma mõistega (vt. § 173 ja 179) ja on arendand hulga nõia eritüüpe ehk moondisi iseseisvaiks mütoloogiliseks mõisteiks: tuulena keerlevast nõiast on saand tuulispää, kes takistab põllul ja heinal (vt. § 182), tulejoana lendlev nõid on võlu, kes imeb lehmade piima (vt. § 169 jj.), hundina jookslev nõid on libahunt (vt. § 183 jj.) ja nõiaaks peetakse Liivis üldiselt painajatki, kes esineb väga mitmekesiste asjade ja olendite kujul (vt. § 191), edasi ka kummaline külming on sulatand endasse nõiaelemente (vt. § 117, LRU II 136), ja lõpuks pole siis ime, et nõid läheb jutustusis vahest segi isegi oma suure meistri ja peremehe — kuradi endaga (näit. li 47 — vt. alamal).

Kuid sageli juhtub küll ka seda, et jutustaja isegi ei ole küllalt teadlik, kellega õieti on tegu, vaid kirjeldab ainult üliloomulikkude nähtust, ilma et mõistaks nimestada seda muuks kui lihtsalt nõiduseks. Nii esinevad seletamatu nõidusena ussike viinapudelis (Pr 17° — § 163), kaanitaoline must putukas tütarlapse haavas (Pr 29 — § 160), sisalik hobuse sõõrmeis (Ir Saar — § 165), lind tallis (V 109 — § 163). Siit samm edasi: selliseks olevuseks peetakse moondund nõida ennast isiklikult, nagu näeme järgnevais muistendeis (vt. ka L [109.] — § 162 ja Pr 258 — § 122 (LRU II 159)).

NÕID SITAHUNIKUKS (S. 137)

Pühade õhtuti (jõulu, vana-aasta, kolmekuninga ööd need pühad ju on), pühade õhtuti kui inimesed läind sauna, siis need nõiad piki tarasid teind oma halba. Üks mees jällegi läind juurde, kui see nõid sääl taranurgas kükitand, mees võtnud vikati ja läind raiuma, et mis loom see siin on. Selline otsekui sitahunik olnud, aga liigutelnud. Mees sorgand vikatiga sisse. Hommikul läind vaatama, — olnud säälsamas üks külamees „otsas” s.t. surnud. — Pr 19.

„NÕID KÄRNKONNAKS” (S. 137)

Mõtlege, Talseni linnas üks vana naine teind ennast kärnkonnaks. Noh ja nüüd vaata, sääl olnud poemehe naine, ja seda tema nüüd nõidundki, see kärnkonn. (Vaata niisugused need nõidujad ju on: ta teeb ennast kärnkonnaks, siis ta saaks teiselt inimeselt vaat midagi võtta ja rikkuda; hiireks kah moondub mõni). Poodniku naine läind ühel hommikul poodi ja näind, et poes on, mõistate, selline suur kärnkonn, kärnkonn poes! Naisel tulnud kohe meelde, et küllap see on see vana kelm. Ta võtnud luuavarre ja virutand kärnkonnale üle selja, — kohe see hüband vupsti uksest välja. Küll naine otsind, ta löönuks kärnkonna maha, aga pole saand kätte. Siis ta kuulelnud, mis selle vananaisega on juhtund, (see kõmu ju käind ringi, et ta end konnaks moondab). Ja nõnda olnudki: vanaeit hommikul voodis, selgluu katki, tohter taga. — Pr 38 (küllap siin kärnkonna kujutelm on ühenduses kogu Baltikumis tuttava germaanipärase motiiviga puugist, kes konna kujul imeb lehmalt piima, kuna hiire kujutelm osatab hingelooma motiivi mõju (vt. § 173). — Kadedast inimesest kärnkonna kujul vt. võlu puhul § 170 (L Lnb 941 (7))).

„NÕID SIKUPOJAKS” (S. 137 + vgl. S. 85)

Piza-külas olnud üks vana soldat. Ta ratsutand Riiga ja sääl teeveeres olnud üks sikupoeg. Ja see olnud nii ära külmand ja värisend sääl, väga halb ilm olnud kah. Soldat mõtelnud: mitte üht muud looma siin ei näi, kuhu see sikupoegki saab, ta külmab ära siia teeveerde. Ja ta võtnud, pistnud selle oma sineli alla põue ja ratsutand edasi. Nõnda siis ta ratsutand, saand Riia silla pääle — sääl sikupoeg põuest välja ja Väinajökke sisse, naernud veel nii nagu inimene ja läind oma teed. — Eks see siis ka olnud üks nõid. Ta naernud, et soldat teda kandnud. Jah, selline nõid või painaja ta olnud. Seda see soldat jutustand mitu ja mitu korda. Ta süljand veel sellele järgi. — Ii 47 (Eesti ja Läti juturepertuaaris esinevad sellisulisis muistendeis üldiselt kas kuradid või surnud, mitte elavad nõiad, ja küllap siingi liivi muistendis on tegu kuradi ja nõia (liiati veel painaja) nimede juhusliku ärasegamisega: vrld. Kr [240.] — § 122, LRU II 159).

157. Ristikirik on ligindand nõia kuradile ja reklameerind teda tagakiusamiste ja protsessega ainult halvast küljest. On arusaadav siis, et tänapäeval nõid liivlasegi teadvuses on esimeses joones kõige halva nähtav kehastus ja kuradiriigi „täievolituslik esitaja” siin inimesteriigis, kuna unarusse on jäänd paganusaja nõia sootu teistsugused funktsioonid. On ju teada, et absoluutselt ainult halbategevaks kuradi käsilaseks meie nõid on moondet alles kiriku mõjul ristiusu aastasadel, kuna paganusaja soome-sugu rahvaste nõid on sellevastu ennustaja, inimeste ja haldjate (aga mitte kuradi!) vahemees, preester ja tark arstija — siis just suur häätegi ja positiivne abimees oma ligimesile (J. Krohn, SSPJP 82—140. — Nõia funktsioonide järkjärgulisest muutumisest vt. ka § 181). Sellisest iseseisvusaja liivi preestrist, kelle liivikeelset nimegi me enam ei tea, on säilind teatekesi üksi Läti Hendriku ajaraamatus (§ 13, LRU I 24), kuna ennustaja ja arstija funktsioonid on püsind nõial täniseni, hoolimata kiriku mustavast ja mahategevast vastuagitatsioonist. Tänapäev kaldutakse küll üldiselt eraldama halbategev „nõid” häätegevast „targast”, milline tendents on märgatav liivlastegi teadvuses, kuid teab kui teravat vahet nõia ja targa mõiste vahel Liivis siiski pole kujunenud (ega ole seda mujalgi): üks inimene tee ikka hääd ja halba segamini, nii ka nõid — ta teeb sulle küll enamasti paha, võib teha aga ka hüva, anda abi ja kaitsta teise nõia vastu (Kr, Pr, V). Iseloomustav on, et „targa” jaoks liivis peaaegu puudub oma kivistund eriline terminus *technicus*, vaid see on nõndasama nõid = *bu’ra* või *kun(t)simees* = *sku’štika* (vt. eelpool § 155). Kui tahetakse just rõhutada kontrasti teise halva nõiaga, siis öeldakse nõia vastuline = *bu’ra* vastüksnika (Pr 36), vastutegija = *vastõ-tēji* (Pr, V) või seletetakse ainult: muid nõidu on selliseid, kes aitavad, muid selliseid; kes teevad halba (Kr); kord esineb ka soome „tietäjä” vaste teadja = *tiedaji* (L 117). Kõige harilikumalt öeldakse lihtsalt „kaval” = *koval* (lvÜ) s. t. tark, kuid see „kaval” ei tundu spetsiaalsena teatud isiku püsiva apellatiivina nagu *bu’ra*, vaid ikka enam adjektiivse epiitetina — vast osalt ka sellepärast, et Liivis elukutselisi tarku pole olemas, pole olemas targa kutseseisust. Selgesti *koval-sõna* adjektiivsus väljendub juba selles, et üldisemalt lisatakse talle järgi ikka veel substantiiv: „kaval” inimene (lvÜ) ~ „kavalad” inimesed (lvÜ). Tüübiline on ka ütlus, et hädaline läheb harilikult ikka kedagi „kavalamat” (s.t. komparatiivselt, võrdlemisi targemat!) otsima, kes mõistaks parandada seda, mida ta ise ei oska, harvem aga minnakse otsima tarka või „kavalat” (positiivis).

Kui on tegu spetsiaalselt just mingi haiguse või vigastuse hääkstegemisega, siis liivlasil näikse olevat ikkagi ka oma kindlam ja traditsioonilisem termin *avitaja* jaoks, kuid seegi nimetus on lainatud ja viitab selgelt saksa mõjule, nimelt *arst* = *aršt*: plur. *arštōd* (lvÜ), vrld. lt *arste* ~ *arsts* ‘*der Arzt*’ < keskala-saksa *arste* (ME); vrld. Kraasna eesti asunduses: *aršt* ‘nõid’, „to taid *aršti*” s.t. nõiduda (O. Kallas, KrMr 60). Vahel liivis öeldakse „nõia-arst” = *bu’ra-aršt* (Pr 29), samuti öeldavat ka kohalikus läti murdes, vrld. eestigi „maa-arstid”.

Arst tähendab liivis muidugi ka küll diplomeeritud meedikut, kuid ometi selle ametliku arsti väljendamiseks tarvitatakse harilikumalt teist sõna: *tohter* = *doktar* (lvÜ), kuna „arst” üldiselt tõlgitseb ikka just kodust maaarsti. Niisama tehakse vahet: „tohtriheinad” = *doktar-ajnad* (Sr, Ir, Kr, Pr, V) on apteegist või tohtrilt saadavad rohud, kuna „arsti(mis)heinad” = *aršt(ōb)-ajnad* on enamasti oma kodusest fabrikkatsioonist.

Rohtude kõrval arst tohterdab ka sõnadega. Ometi on just spetsiaalselt sõnadega arstija jaoks veelgi oma erinimetused, ja see on kogu Baltikumis laialt tuttav puhuja = pū'giji (SjWied, LWb; Sr 46, Ir 7, Er 95°, Pr 69, V 94°; vrld. It pūtejs 'ein Bläser, ein mit Blasen Hexerei Treibender', Ulm); SjWied (LWb, sub Zauberer) mainib ka veel „valu äravõtja = val jera vōtaji ja puhujate kuulsa eriliigi soolapuhuja = suol-pūgiji ~ salspūteji — viimane sõna on lihtsalt lätikeelne (vrld. ka balti-saksa Salzpuster; vrld. Grimm, DM³ II 998 jj. Vt. ka DL II 170). Sündind liivlane kirjutab läti ajalehes „Dzimtenes Vēstnesis” 1914, nr. 235 ka sõnuja = vārdotajs (V), ja rannikul mäletetakse natukene veel muistset sõnatarga omakeelset nimetult sõnanika (Pr), olgugi, et seda enam ei tarviteta.

On olemas otse teatud „puhutavad haigused” = pū'gdōbrujad (V), mida saab arstida ainult puhumisega, nagu inimesel näit. roos, kasvaja, maalised, kida, paistetused, loomel tiirud jne. (vrld. ka Sr 46 — § 160). Jutustajal uss kaks korda hammustand jalga; mõlemal korral ta läind samas külas asuva puhuja manu, kes „puhund” ta terveks (L Lnb 973 (1)). Nende haiguste eriteadlastist peetakse palja lugu. Kui „kavalat” teatud määral ikkagi kardetakse kahtluses, kas ka „kavalal” pole suhteid kuradiga nagu nõial üldse, siis puhujat ei kardeta põrmugi enam, vaid teda tuuakse meeleldi arstijaks. Ja ega puhuja mõiste lõpuks ei piirdugi ainult haiguste arstimisega, vaid puhuja arstib oma sõnadega ka muid hädasid. — Vaid-külas olevat puhuja Rummõn Kōrli, kes võivat nii „ära panna”, et rotid ei lähe keldrisse, metsloomad ei lähe heinakuhja kallale jne.; ühel mehel hobune olnud „kolme jala pääl”; Rummõn vaadand ainult hobusele kord jala pääle, — ja jalg olnudki terve (V 94° = S. 136). Sellised puhujad on juba tüübilisi taigureid. Mõnikord puhumist parodeeritakse lõbusaks naljalooks, millest alamal paar näidet. —

PUHUMINE NALJASÕNADEGA (Mt. (1845))

(Lätis vt näit. JKr IV 44 (38): „Kui paremaks ei muutu — halvemaks ka ei lähe.”. Eestis näit. H, R 2, 20 (103) < Laiuse:

„Mina lausun ehk ei lausu,
Saagu abi ehk ei saa,
raha võtan mitt' ei jäta.”)

1) Kuningal olnud kasvaja, mida pole suutnud arstida ükski tohter. Lõpuks tulnud keegi eideke-puhuja, kes lugend haigele kohale sõnu: „Saab terveks või mitte, kuid maksu saab siiski!” Kuningas seda kuuldes hakand koledasti naerma, kasvaja lõhkend, ja kuningas olnudki terve.—Kr [95 .].

2) Keegi vanamees olnud kuulus roosipuhuja. Kord ta olnud kodunt ära, kui tulnud üks naine oma haige jala pärast ja palund kas või vanamehe poegagi puhuda. Poeg seletand, et vähe küll mõistvat neid sõnu, kuid katsuvat siis päälegi, kui naine just rahu ei anna. Ning siis poeg puhund nii: „Jänes minu taati põtkas s.t. löi oma tagumiste jalgega; ma tahtsin minna teda päästma, kuid naer tuli pääle, ma es saa!” Siis poiss võtnud sinise paberi, kirjutand midagi kriidiga pääle ja sidund naisel jalale. Hommikul naine tulnud suure linapuntraga meelehääks — jalg terve! Vaat naine ju uskund, et poiss mõistnud puhuda. — Pr 69.

Omajagu tegu on „arstile” või „puhujale” tasu maksmisega. Üldine on arvamine, et hääd saab teha ainult hääst südamest, mitte raha eest: kui ta tasu tahab, siis arstimine ei „kõlba”, ei aita (L, Sr, Kr, Pr, V); raha nad mingil tingimisel ei võta (V), kuid egas' nad päris muidu kah ei tee — hädaline ise peab mõistma anda (Pr, V). Neile kingitud tänutäheks igasugu kraami (Kr, Pr, V), näit. viidud pangitāis kilusid (Kr 79, Kr 256). Üks mees pakkund aitajale raha, see pole võtnud, öelnud, et raha ta ei taha, kui vast midagi söögikraami... (Ii 46). Ja lõpuks teatakse isegi, et kõik need arstid ja puhujad olevat ikka päris „kaunis kallid kah” (V).

Nagu kogu rannikul teatakse nimetada kardetavaid nõidu (vt. § 156), samuti tuntakse ka küllalt häätegi- tegijaid. Ilmeka kirjelduse ühest sellisest eidekesest on pannud paberile üks liivlane ise (endine Ire köster Karl Stalte). —

RANNIKU HÄÄTEGIJA REINU KRÕÕT (S. 136)

Praegu loetakse igasugu raamatuid ja ajalehti ning saadakse nõndaviisi teada puha, mis mujal „kandis” sünnib. Kuid vanasti seda ju polnud. Siis jutusteti uudiseid suust suhu ja siis võeti selliseid alati iseäranis häämeelega vastu, kes kaugel käind ja teadsid palju uut. Üks selliseid, keda kõik ootasid ja kes igakord palju uut teadis, oli Rēnt'ši Griet. Ise ta elas Rēnt'ši (~ Rein)-talus (Ir) poja juures, ta tütar oli läind Kuolka-külla mehele (tõepoolest olnud ta tütreid kõik Sīkrōg-külas mehel (Pr)). Ja kui mõtted tütrest hakkasid teda kangesti vaevama, mida juhtus sagedasti, siis ta läks Rēnt'ši -talust Kuolka-külla tütärt vaatama. Sinna minnes ja tagasi tulles ta peatus igalpool taludes tee veeres. Ühest külast teise ta läks virgasti, pooljoostes ja sai sellepärast nimeks va Ripu Griet: ühe sammu ta võttis pika, teise lühikese, ja sellepärast öeldud ikka, et ta läheb ikka nii „ripu-ripu”.

Griet tundis kõiki ja kõik tundsid teda. Ta teadis jutustella uudiseid igast külast ja muustki maailmast, teadis, mida isandad ka mõtlesid, — sellepärast ta leidiski igalpool vastuvõttu. Aga Griet ei mõistnud ainult jutustella hästi, ta teadis ka rohte ja mõistis sõnu iga haiguse vastu. Kus kuskil oli mõni haige, sääl mindi siis ikka Griet'ale vastu ja paluti teda astuda sisse haiget vaatama.

Inimesed ei oodand ainult teda, vaid ka kartsid. Kui külas kuuldi, et Griet tuleb, siis naised ruttasid puhastama põrmanduid ja laste suid, laudu ja kõike muud, et Griet taas teises külas ei kõneleks, et nende lapsed ja kõik „veered-ääred” olnud mustad ja kasimata. Et Griet ei nimetaks neid laiskeks, naised tegid puhtaks kõik nurgad ja mehed käisid sageli hobuseid vaatamas. — Ir 6.

Sellisenä kirjeldet mitmekülgne häätegi Griet on juba surnud, aga veel tänapäevgi kõigis Ida-Liivi külades armastet ja oodatud, külaline, suur puhuja ja arst, eriliselt igalepoole sõidutetav nurganaiste aitaja ja ämmamoor on kuulus Šalt (jār) Ma'ri (Pr), kes oma pikal eluajal on kuulnud sääljuures ühtlasi väga palju lugusid igast külast ja on saand saatuse soovil liivi vanavara „kuldsuuk”, kellelt enam kui üheltki teiselt liivlaselt on jäädvustet paberile rannarahva elutarkust.

Spetsiaalselt ennustaja ja arbuja mõiste näikse tänapäeva Liivis võrdlemisi vähe tuttav. Tend tuntakse ainult nimepidi, ja nimediki põlvnevad eestkätt lätist: zilnika (L, Sr, Ir, Kr, Pr) < lt zilnieks 'ein Wahrsager', (Ulm) teiseks parēg ~ parēk (Pr, V) < lt paregīs 'der Seher, der Hellseher, der Wahrsager' (ME), SjWied (LWb, sub Zauberer) kirjutab ka paretš (vt ka Lautenbach. Очерки II 186 (146)). Mõnikord öeldakse piibli järele prohvet = praviet (li) (kord öeldakse paralleelselt ka jumala-mees = jumal-miez (Pr [104.] = Mt. 706 + 882)) või lihtsalt ettekuulutaja = jeddōped'i-kitiji (Ii) s.t. „ettepidikiitja”. Ununemas on omakeelne nimetus tundja = tundiji (Pr), mida tõlgitakse läti keelde nimelt just sõnaga zilotajs ja kelle kohta öeldakse, et tema „tunneb” = tündōb ~ zilōb (Pr < lt zilēt 'wahrsagen, lauern, visiren', Ulm). Haiged ikka sõitnud tundja juurde, kes „vaadand” piiritusse või viinapudelisse ja seletand siis, mis viga, kust see tulnud ja kuidas seda arstida (Pr). Mõnikord ta vaadand läbi võtme: võtnud sõela, pannud sõelale kerilauad ja ristvõtme ning vaadand siis (Pr). Viina ja võtmega ennustet ka tulevikku (Pr) (vrld. Lätis DL II 140; Šmits, LM² 65, 93; Eestis Eisen, EM I 26 jj., EKirj. 1921, 419—422 jne.). Terminoloogiliselt väga tähtis on mainida lõpuks, et SjWied (LWb) noteerib Salatsi liivis püsinuna veel muistse ennustaja nimetuse arbuja = arbi 'Hexe' (SjWied teatel see sõna esinevat ka Piza-külas, ergo, Kuramaagi liivis), verb arbuda = arb: arbut 'hexen, zaubern', arbumine = arbtumi (sub Zauberei). Praeguses liivis pole sest sõnast küll jälgegi (Eestis arbja on tuttav Võrumaal, Setus, Lutsis ja Ilsenis (Koiva-jõe eestlaste man), kuna arbuja sõnakuju esineb peamiselt Viru rannikul. Sõna kohta kirjandust J. Krohn, SSPJP 124; K. Krohn, SRU 16—22; K. B. Wiklund, Vir 1906, 86—89 jt.).

157 A. Lõpuks tutvunegem veel massimälus liiklevate jutustustega päris ajaloolisest prohvetist, keda hüütakse Passoul'-Ju'ri s. t. Ilma Jüri (lt pasaule). Dondangeni lätlasena ta kuulub õieti küll enam läti vanavarra (vt. temast Lätis JKr IV Nr. 49), kuid tema ennustused on hästi tuttavad ja suures lugupidamises ka Ida-Liivi rannikul. Iseendast see on samasugune suurus Loode-Kuramaal nagu Loode-Eestis Järve-Jaan, — hoomamegi nende ennustusis. mitmeid tugevasti sarnanevaid motiive (vt. Eisen, Eesti prohvet Järve-Jaan).

DONDANGENI PROHVET ILMA-JÜRI (S. 257)

1) Passoul' Ju'ri' ennustand, et Kuolka maaninal tulevat sõda ja samuti Ärlava kiriku man; kuni otse mererannani tehtavat nurmi, kuid leib minevat ometi kallimaks kui siis, kunas nurmi olnud vähe; kui Dondangeni lossis haavad kasvavat nii pikaks, et paistvat üle katuse, siis lossiisand poovat enda üles, — sellepärast isand lasknud kaevata välja need haavad kõigi juurtega. — Ir Set (konspektiivselt esitet ülestähendis).

2) Enam kui sada aastat tagasi olnud Dondangenis üks vana mees, Passoul' Jüri nimi. Tal pole olnud ühtki sugulast. Sinised rõivad olnud tal seljas. Ta käind ümberringi ennustamas, mis Dondangenis tulevikus juhtub.

Ja tema hakand kuulutama: Dondangeni paruni lossis teisel korral välismüüris olnud üks kivi, millel kasvand üks kask, — selle kase lossiisand pidand saagima maha ja tegema sellest lapsehälli; kui ta ent laskvat kasel kasvada, siis talle ei kasvavat ühtki pärijat; kui ta sest kasest tegevat kätki, siis lapsed jäävat tal ellu; kui ta aga nõnda ei tegevat, siis kui see kask kasvavat karjavitsa suuruseks, siis ta poovat enda üles. — Kask kasvand ja „suurisand” võtnud selle kase ja graveerind lapsehälli, ning kõik suurisanda lapsed kasvand üles.

Edasi P. J. kuulutand, et Kuolka maaninas tehtavat seitse versta rannast merre maatükk, — ja tõesti, sada aastat hiljem tehtudki sinna praegune majak.

Dondangeni kiriku ümber on pärnad. Ja P. J. öelnud: kui see üks pärn lagunevat lõhki kahte harru, siis tapetavat maha see papp, kes juhtuvat olema siis parajasti Dondangenis. „Suurisand” s.t. lossihärra lasknud taguda sellepärast pärna raudvitsaga ümbert kinni.

Veel P. J. ennustand, et pärnad, mis Dondangeni maantee veerde istutet, et need raiutakse ära, laasitakse okstest nagu peepepuud, ja kui need pärnad võsuvad siis taas niivõrd, et all sõidetakse teel pärnaokste varjus, siis Dondangeni isand laskvat prügitada tee kividega, ja kui ta ei prügita kuni teelahkmeni, siis see teeosa, kus pärnade alt jäävat prügitamata, see prügitetavat siis pärast mõisnikkude pääludega. — Mõisahärra lasknud tõepoolest prügitada tee, kuid natuke maad teelahkmeni jäänd prügitamata. Sellepärast vaja oodata, kunas see teetükk saab prügitet mõisnikkude pääludega.

Kõik on juhtund, mis ta on ennustand: papp on tapetud maha, Dondangeni loss on põlend kaks korda maha ja ehitet üles uus, kuid kolmas kord, kui põlevat maha, siis ei ehitetavat enam, teed ja rajad kistavat siis üles põlluks, kuid inimesil ei jatkuvat siis leiba söögiks.

Veel P. J. kuulutand, et tulevat suur sõda ja siis võitvat need soldatid, kel olevat kroonid pääs. Siis ta öelnud, et raudtee tehtavat Dondangenini ja säält edasi randa Kuolkast saadik (see ongi teostund juba Irest saadik) ja siis saavat Kuolkast väike linn.

Pärast Dondangeni pärishärra hakand kiusama teda. Siis P. J. kadund ära, nii et mitte ükski inimene ei tea, kuhu ta jäänd. — Kr 77.

3) Kord olnud üks Passoul' Jüri. Ta käind piki randa ümberkaudu. Ta ennustand, et raudkeeltega hakatavat kõnelema pärastpoole tulevikus, — need on telefoni ja telegraafi traadid. Kõik mäed ja teed kistavat üles, tulevat nälg. Kuolkast saavat pisike linn ja viis versta rannast merre tehtavat maa (kus praegu tulitorn pääl), tulevat sõjad ja pärast meie naised kokakulbiga viimse mõisniku virutavat maha Nana (s. t. Kuolka maanina) metsas.

Siis ta öelnud, et Kuolkas Krista võrguputka taga olevat mets, metsa taga olevat pisikene kraav ja säält olevat kaevatud maa alla üks pütt raha, pandud „inimesepää pääle”, s.t. inimene tulvat tappa maha, siis saadavat raha kätte (vt. § 212).

Nõnda jutustaja kuulnud oma isaisalt, siis kolmas sugupõlv juba tagasi.— Kr 99.

4) Passoul' Jüri ennustand: kui Dondangeni loss saavat täitsa valmis, siis see loss vajuvat ära (maa alla). Ja sellepärast seda lossi ehitetakse ühtsoodu, ühtsoodu. —Pr. 205.

5) Passoul' Jüri olnud küll üks selline inimene, kes teadnud, milline teine inimene on, kas hää või halb, Üks perenaine lasknud oma tüdrukut teha talle aset, — tema öelnud, ta ei minevat magama sinna. Ta öelnud perenaisele, tehku see ise aset, see ei olevat „selge” (s.t. süütu, puhas) tüdruk. Siis perenaine pidandki ise tegema talle aset.

P. J. ennustand, et Kuolka maaninas saavat olema linn. Siis tulevat „saksa sõda”, saksad tapetavat ja viimsed neist aetavat siia (Kuolka) nurka, siis nende ülem või leitnant tapetavat siin maha — üks naine kokakulbiga virutavat ta maha ja siis olevat sõjal lõpp.

P. J. ennustand, et Dondangeni pühakoda vajuvat: inimesile tulevat palju häda, muret, õnnetust, inimesed minevat kirikusse jumalat paluma, siis jooksvat üks valge jänes kirikusse, ja siis see vajuvat ära maa alla. — Noh, ja tõesti, kolmandal sõja aastal üks valge jänes joosnud kirikusse altari ette, keernud ümber ja läind uksest välja. Siis inimesed mõelnud, et vajub, kuid veel pole vajund.

P. J. olnud ka soldat. Kui ta olnud sõjas, siis ta öelnud oma sõprele: täna sina saad maha lastud. Ja nõnda ka juhtund. Siis see P. J. lastud väeteenistusest valla.

Arlou (=Ärlava) pühakoja juures on suur sild, — säält tapetavat niipalju mõisnikke, et nende päist prügitetavat sild.

Jutustaja-naise mehe ema-ema näind teda veel: ta olnud selline keskmine meesterahvas siniste pükstega. —Kl 3.